

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/105184>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

De eendracht van het land

DE NEDERLANDSE NATIE EN HAAR BESTEMMING

In 1860 schreef J.R. Thorbecke, toen juist even geen eerste minister, over het jaar 1813: 'Geen land stond in zoo hooge, algemeene gunst; wij schenen, bij de meest gelukkige vereeniging aller voorwaarden van regt, orde en volkswelvaart, bestemd om een model-Staat te worden. Men herinnerde zich onze groote mannen (...) den Nederlandschen ondernemingsgeest; onzen invloed te land en op alle zeeën (...) Inderdaad voorzag iedereen (...) ontluiking, verheffing eener lang gestremde kracht. Het tegendeel had plaats.' Dat de situatie in 1813 werkelijk zo rooskleurig was en dat dit het algemene, ook internationale gevoelens was, mag men gerust betwijfelen. Waarschijnlijk verwoordde Thorbecke zo in feite zijn wensdroom over de rol die Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw (weer) zou moeten gaan spelen. Maar hoe zag de natie zichzelf eigenlijk in die eeuw of, beter gezegd: welk beeld, welke beelden had zij van zichzelf ontwikkeld, meer specifiek na de Afscheiding van België?

VERLANGEN NAAR DE GOUDEN EEUW

Tussen 1882 en 1884 verscheen te Haarlem een nieuw boek van de hand van Conrad Busken Huet, een van Nederlands scherpzinnigste literatuur- en cultuurcritici: *Het Land van Rembrandt. Studiën over de Noordnederlandse beschaving in de zeventiende eeuw*. Daarin betoogde Busken Huet onder andere dat Hollands glorie bestond uit 'Java en de Staalmeesters'. Daarmee gaf hij dus aan dat de Noord-Nederlandse schilderkunst naast de koloniale politiek in de Oost een van 's lands meest belangwekkende bijdragen aan de wereldbeschaving geweest was. Vijftig jaar later publiceerde de intussen beroemde cultuurhistoricus Johan Huizinga te Jena een korte, in het Duits gestelde 'Skizze' onder de titel *Hollandische Kultur des Siebzehnten Jahrhunderts: ihre sozialen Grundlagen und nationale Eigenart* (1930). Huizinga werkte die schets later uit tot een heus boek, dat behalve in het Nederlands – *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw: een schets* (1941) – ook in het Engels verscheen.

Ook hij ging in op het belang van de schilderkunst, maar voerde daarnaast ook andere elementen uit het verleden, zoals een arbeidzame soberheid en een neiging tot anti-aristocratisch denken, aan als cultuurelementen die in de loop der tijd bijna structureel onderdeel van het Nederlandse 'geestesmerk' geworden waren. Doch het cultuurverschijnsel dat Huizinga het meest benadrukte, was dat van de tolerantie ten opzichte van religieus en politiek andersdenkenden die Nederland, vooral in de zeventiende eeuw, gekenmerkt zou hebben. Busken Huet en Huizinga moeten vermoedelijk gelezen worden als (populair-) historische canoniserings van een cultureel zelfbeeld dat vooral na 1830 in de Noordelijke Nederlanden aan invloed had gewonnen en dat tot op heden bestaat. Overigens was al in de vroege jaren van het Verenigd Koninkrijk enige nadruk gelegd op het grootse verleden van juist de Hollandse zeventiende eeuw die Thorbecke impliciet ook verheerlijkte. Dat gebeurde bijvoorbeeld in het werk van Hendrik Tollens, bijkans de 'dichter des vaderlands' – zijn bundels werden in oplages van tienduizenden verkocht, en bij tal van publieke manifestaties werd eruit gedeclameerd. Zo schreef Tollens in 1819 zijn Tafereel van den *Overwintering der Hollanders op Nova Zembla in 1596 en 1597*. En toen in 1823 te Haarlem werd herdacht dat vierhonderd jaar tevoren Laurens Janszn Coster daar de boekdrukkunst had uitgevonden, droeg

Tollens natuurlijk een 'Feestzang' bij. Ook anderszins kwam de waardering voor het eigen verleden tot uiting. Al in 1825 was verzet gerezen tegen de voorgenomen sloop van het Muiderslot, de plaats waar de grootste geesten van die grootse zeventiende eeuw elkaar zo dikwijls ontmoet hadden (afb. 80). En in 1827 publiceerde David van Lennep een *Verhandeling over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding*, waarmee hij, in de zin van Walter Scotts romantiek, de nieuwe natie de stof voor haar historische verbeelding aanreikte: hij had er een waslijst in opgenomen van belangrijke historische locaties en thema's die literair dan wel anderszins verbeeld moesten worden.

Na de Afscheiding van België was de noodzaak een specifiek op de Noordelijke Nederlanden toegesneden zelfbeeld te ontwikkelen natuurlijk evident. Daarin moest de dynastie een rol spelen, wellicht ook om de toch als een debacle ervaren gebeurtenissen van 1830 te doen vergeten. Het zal er zeker toe hebben bijgedragen dat al in 1834 stemmen opgingen om Tollens' taaië strofen van 'Wiens Neerlands bloed' te vervangen door een nieuw, of eigenlijk oud volkslied: de door Philip de Marnix, heer van Sint-Aldegonde bewerkte verzen die Willem de Zwijger een hoofdrol gaven. Zowel R. van Someren en P. Brugmans als de bekende romanschrijver G.D.J. Schotel braken een lans voor 'het (oude) volkslied Wilhelmus van Nassouwen'. Dat was, heel aantrekkelijk, bovendien in tweeërlei opzicht oud: het sloot niet alleen aan bij de romantische verheerlijking van oude teksten die een door het volk gevoelde emotie uitdrukten, maar beschreef ook precies de periode waarin het Noordelijke Nederland voor het eerst in de geschiedenis zichzelf had gevonden. Een zelf dat het nu, na het ongelukkige experiment van 1815-1830, had hervonden.

79

Albert E. Carrier-Belleuse, *Pendule met een beeld van Rembrandt*, ca. 1850, Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam

Rembrandt werd beschouwd als de grootste schilder van de Gouden Eeuw. Een symbool van de grootsheid van het Nederlandse verleden. Hier is het genie afgebeeld op een klokje.

80

Gezicht op het Muiderslot, 1875

In 1825 rees er verzet tegen de sloop van het Muiderslot. Het werd toen al gezien als een symbool van de culturele bloei in de Gouden Eeuw.

De eerste glorie tijd van Noord-Nederland was de periode vanaf de Opstand, in de laatste decennia van de zestiende eeuw, tot de dood van koning-stadhouder Willem III in 1702. Vanuit deze glorie tijd keken de elites die de natie haar zelfbeeld gaven met zekere graagte verder terug in de tijd, op zoek naar wortels die de legitimiteit van hun zelfbeeld nog meer konden bevestigen. Als in 1832 Aarnout Drost zijn roman *Hermingard van de Eikenterpen – een oud-vaderlands verhaal* schrijft, situeert hij de handeling in het jaar 320 na Christus, in het rivierenland benoorden de Rijn, ergens op de grens van het latere Nederland en Duitsland. Daar praktiseerde in zijn anachronistische weergave de oorspronkelijke bevolking reeds de latere christelijke deugden van soberheid, vrijheidszin, democratie. Zij deden dat op een wijze die behaaglijk aansloot bij het wat anti-papistische christendom dat veel protestanten in de negentiende eeuw aanhingen. Daarenboven verdedigden zij hun territorium hardnekkig tegen buitenlandse agressie: in de gedachten van Drost's lezers kon het beeld van de Romeinse imperialisten makkelijk overvloeien in dat van de Fransen die eeuwenlang, en ook weer in 1830, de ontplooiing van 'Holland' hadden willen fnuiken.

GERMAANSE OORSPRONG

Anti-Frans werd men in Nederland inderdaad wel een beetje – ook de onder zijn pseudoniem 'Hildebrand' veelgelezen Nicolaas Beets maakte in zijn *Camera Obscura* uit 1839 de Franse saloncultuur en 'geliktheid' belachelijk. Pro-Duits werd men niet alleen van de weeromstuit. Veel Nederlanders studeerden er, zoals de jonge Thorbecke. En nog meer Nederlanders zagen, in een traditie die terugging op Tacitus' *Germania*, hun Bataafse oorsprong en hun Bataafse vrijheid, als deel van een grotere Germaanse cultuur. In die cultuur herkenden zij de normen en

81

Jan Adam Kruseman,
*Willem I door Balthasar
 Gerards verraderlijk
 getroffen, roept
 stervende uit: Mijn
 God! Mijn God!
 Erbarm u over mij
 en over uw volk, 1846,*
 Legermuseum, Delft

De Opstand werd
 gezien als de eerste
 glorieperiode van
 Noord-Nederland.
 En Willem de Zwijger,
 de vader des vader-
 lands, werd geëerd
 als de grootste held
 uit deze periode.

waarden die zij zich nu toe-eigenden. De oud-Nederlandse mentaliteit (de 'volksgeest') werd gekarakteriseerd als: nuchter, ijverig en sober, als egalitair en dus ook eigenlijk proto-democratisch, als christelijk zeker, maar dan inderdaad in de protestante zin. Zo keerde negentiende-eeuws Nederland terug naar de 'Bataafse mythe' die al in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw een sterke politiek-ideologische functie had gehad. Had niet zelfs Rembrandt de Batavenleider Claudius Civilis vereeuwigd? Welnu, Barend Wijnveld droeg in 1860 een doek bij aan de 'Historische Gallerij van Jacob de Vos' te Amsterdam, waarop hij liet zien hoe, anno 70 na Christus, Civilis de Bataven tot opstand aanspoorde (afb. 82).

De verheerlijking van de Germaanse oorsprong stelde het kleine koninkrijk nu ook in staat zich des te krachtiger af te zetten tegen het na 1815 toch weer opdringerige Frankrijk en het verfranste België, tegen een 'Walsche', Romaanse cultuur. Dit was precies de cultuurhistorische en -filosofische tweedeling van Europa die in deze periode overal in het Duitse, 'Germaanse' taal- en cultuurgebied brede aanhang vond. Geen wonder dat in Nederlandse liberale kringen zelfs werd gespeeld met de gedachte een associatie met 'Duitsland' te bepleiten. Dat intussen de Belgen een koning hadden die in het Duits correspondeerde met zijn Nederlandse collega die in het Frans schreef, zal ongetwijfeld de meesten van hun beider onderdanen niet bekend geweest zijn. Zo blikten de negentiende-eeuwse Nederlanders vanuit die glorieuze late zestiende en de zeventiende eeuw verder terug in de tijd, om de wortels van die glorieperiode te ontdekken. Daarnaast poogden zij ook de kenmerkende aspecten ervan te benadrukken: het concept van de 'Gouden Eeuw' werd in de negentiende eeuw geschapen. Zo werden er toen opvallend veel standbeelden opgericht om Nederlands grote mannen te eren – voor het eerst

82

Barend Wijnveld jr.,
*Civilis spoort de
Batavieren tot opstand
aan, anno 70, ca. 1860,*
Amsterdams Historisch
Museum, Amsterdam

De Bataven werden
gezien als de voorouders
van de huidige bewoners
van Nederland. Ze wer-
den geroemd om hun
moed en vrijheidsliefde.

en voor het laatst in een land dat weinig opheeft met grootse monumenten. Natuurlijk werd de eerste Willem van Oranje vereeuwigd, als grondlegger van de natie en van de dynastie. Koning Willem II liet in 1845 op eigen kosten een beeld van zijn voorvader plaatsen, voor het paleis Noordeinde. Daarmee verbeelde hij als het ware de dynastieke continuïteit, op een wijze die de vorst zelf waarschijnlijk meer aansprak dan de meeste van zijn onderdanen, namelijk als veldheer te paard. Willems tweede Haagse verbeelding werd in 1848 gerealiseerd, voor het tweede eeuwfeest van de Vrede van Munster, die immers de bezegeling was geweest van de door de Oranje begonnen onafhankelijkheidsstrijd (afb. 83). Dat beeld was meer in overeenstemming met de geest van de eeuw: het toont de 'Vader des Vaderlands' als 'de Zwijger', de staatsman. Staande op het Plein keert hij overigens de rug naar het gebouw waarin sedert de late zestiende eeuw de Staten-Generaal vergaderen – de hoeders van de constitutie waaraan de monarchie toch haar legitimiteit ontleent.

Ook een held als De Ruyter, die de natie ooit de hegemonie over de wereldzeeën had bezorgd, kreeg een beeld. Het werd in 1841 geplaatst op de kade te Vlissingen, waar hij geboren was (afb. 84). Maar als om de gedachte te bestrijden dat Nederland alleen politiek en economisch groot geweest was, werden de culturele helden eveneens in steen of brons neergezet. Erasmus, volgens velen representant bij uitstek van 'de Nederlandse normen en waarden', die hij had ingebed in en uitgedragen via de humanistische cultuur, had al sinds 1622 een beeld te Rotterdam. Hij was eeuwenlang een uitzondering. Nu echter kreeg in 1856 Haarlem zijn Laurens Janszn Coster, de man immers die met de Duitser Johannes Gutenberg moest wedijveren om de eer Europa in de vijftiende eeuw de boekdrukkunst gegeven te hebben (afb. 85). Voor Joost van den Vondel werd een monument opgericht

83

Louis Royer, *Standbeeld van Willem de Zwijger op het Plein in Den Haag, 1848*

Dit standbeeld van Willem de Zwijger werd onthuld ter gelegenheid van de viering van het tweede eeuwfeest van de Vrede van Munster in 1848.

84

Louis Royer, *Model van het standbeeld van Michiel de Ruyter, 1841, Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam*

De Ruyter kreeg in 1841 een standbeeld in Vlissingen.

dankzij diezelfde boekdrukkunst, toen Jacob van Lennep in 1855 aan de grote editie van diens verzamelde werken begon. Pas twaalf jaar later kwam er ook een Vondel-standbeeld; daaromheen werd bovendien een heus park geschapen, dat de naam van de 'prins der dichters' waarschijnlijk het meest effectief doet voortleven. Het duurde nog langer eer de zeventiende-eeuwse filosoof Baruch de Spinoza publiek geëerd werd – voor velen was hij toch een atheïst. In 1880 kreeg hij echter in Den Haag alsnog zijn beeld, als symbool voor het eigentijdse, progressief-liberale denken dat in hem zijn zeventiende-eeuwse humanistische grondlegger vond (afb. 86).

Overigens is het van belang te beseffen dat veel van deze initiatieven niet door de overheid werden genomen. In tegenstelling tot België, waar de staat optrad als sponsor voor nationale kunst, meenden Nederlandse politici – zeker liberale politici – dat kunst geen regeringszaak was, maar door particulieren diende te worden betaald. Tezamen met een misschien 'echt-Nederlandse' afkeer van monumentaliteit resulteerde dit ook in een duidelijke kleinschaligheid van hetgeen tot stand kwam. Daarenboven verliep al snel het getij waarin de geschiedwetenschap en de geschiedverbeelding in genres als schilder- en beeldhouwkunst elkaar gevonden hadden. Nadat in 1860 Robert Fruin zijn inaugurale rede over *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver* had uitgesproken, distantieerde de historiografie zich van grootschalige, romantische verheerlijkingen van het vaderland, al bleven, zoals eerder aangegeven, veel historici wel degelijk partijdig ...

85

Louis Royer, *Model voor het standbeeld van Laurens Janszn Coster te Haarlem*, 1852, Frans Hals Museum, Haarlem

Coster, en niet de Duitser Gutenberg, werd in het negentiende-eeuwse Nederland geëerd als de uitvinder van de boekdrukkunst. In 1852 kreeg hij een standbeeld in Haarlem.

86

Frédéric Hexamer, *Standbeeld van Spinoza aan de Paviljoensgracht te Den Haag*, 1880

Nederlands enige filosoof van internationale allure kreeg in 1880 een standbeeld in Den Haag. Spinoza was de held van het liberaal-progressieve volksdeel.

KATHOLIEKEN EN HET NATIONALE ZELFBEELD

Al met al plaatste deze nadrukkelijke heroïsering van 'de zeventiende eeuw' volgens sommigen de 'Roomsche Katholieken' bewust buiten het nationale zelfbeeld; nochtans maakten zij in verleden en heden bijna de helft van de Noord-Nederlandse bevolking uit. Weliswaar hadden zij al vanaf de late achttiende eeuw hun religieuze rechten langzaamaan herkregeen, zij voelden zich echter nog steeds – en terecht – miskend in hun rol als mede-dragers van Hollands Glorie, die wel erg nadrukkelijk als de glorie van een Protestantse Natie werd gepresenteerd.

De populaire romanschrijfster Mevrouw A.L.G. Bosboom-Toussaint – 'Truitje', wier schilderende echtgenoot Johannes met zijn kerkinterieurs het traditionele beeld van de lichte, sobere Protestante kerk hielp bevestigen – richtte zich een enkele maal op de late Middeleeuwen. In haar *Een Kroon voor Karel den Stouten*, dat in 1842 in afleveringen in *De Gids* verscheen, schetste zij hoe deze laatste echte Bourgondische vorst alles in het werk had gesteld om de Nederlandse gewesten tot één koninkrijk samen te smeden. In het merendeel van haar romans verbeeldde zij echter recenter tijden. De held in *Het Huis Lauernesse* (1840), waarin de opkomst van de Reformatie wordt beschreven, keert zich uitdrukkelijk tegen die aspecten van het katholicisme die veel Nederlands-Hervormden vanaf de late zestiende eeuw als 'paapse', 'roomse' excessen hadden leren zien en ten dele in de negentiende eeuw nog zagen.

De katholieken moesten in de jaren 1830 en 1840 dan ook voorzichtig opereren, al was het maar omdat zij al te gemakkelijk konden worden vereenzelvigd met de 'Belgen' – voor 'het volk' nog vaak de (katholieke) vijand. Maar voorzichtigheid was ook geboden omdat zij nog steeds, zoals ten tijde van de Opstand, als slaafse vazallen van Rome, van de paus werden beschouwd. Was hij niet nog steeds een heerser die zich boven de andere heersers plaatste, zodat katholieken in feite niet loyaal konden zijn aan de natiestaat en de dynastie? Intussen echter werd allengs duidelijk dat het katholieke volksdeel voor de groei en bloei van de natie onontbeerlijk was. De regering erkende dit, maar voor werkelijke inpassing in het nationale zelfbeeld was meer nodig: de katholieken moesten zich als het ware zelf in het 'grote verhaal' van Nederland invecchten. J.A. Alberdingk Thijm slaagde daarin. Overigens niet zonder moeite, want in feite moest hij op twee fronten vechten. De glorie van de Nederlandse katholieken was namelijk inderdaad niet de Gouden Eeuw geweest, een tijd waarin zij hadden moeten onderduiken. Dus legde Thijm de nadruk op de Middeleeuwen, toen heel Europa nog katholiek was geweest. Met zijn *Karolingische verhalen* uit 1851 gaf hij aan welke betekenis deze cultuurperiode ook voor Nederland had gehad. Het gedicht 'Het Voorgeborchte', dat hij in de *Muzen-almanak* van hetzelfde jaar publiceerde, voerde zelfs Charlemagne op, als de vorst die de dichter maande hem de geschiedenis van Nederland aan de hand van deszelfs grote mannen nader te verklaren. En met zijn tekst voor een opera-oratorium over Floris V eigende Thijm zich als het ware ook deze iconische figuur toe.

Thijm vond al snel aansluiting bij W.J.A. Jonckbloet, die al in de jaren 1840 begonnen was aandacht te vragen voor de (laat-)Middeleeuwse, en daarmee dus ook 'katholieke' Nederlandse letteren. Edities van teksten als de *Beatrijs* (1841), en het *Walewijn-* en het *Lanseloet-verhaal* (1846, 1849) brachten een nieuw bewustzijn van de betekenis van dit literaire erfgoed. Jonckbloet, die erin slaagde de nog jonge Neerlandistiek methodisch en historisch in te passen in de internationale literatuurwetenschap, gaf in 1851 met zijn *Geschiedenis der Middennederlandschen Dichtkunst* de natie haar letterkundig verleden. Omdat Noord en Zuid juist in de veertiende en vijftiende eeuw een culturele eenheid waren geweest, was het onvermijdelijk dat dit streven Jonckbloet en zijn kring ook in contact bracht met wetenschappers in België. Ook de Belgische taalkundigen hadden, ter versterking van hun eigen, Nederlandstalige positie in de nationale cultuur, belangstelling gekregen voor deze periode. Samenwerking lag voor de hand en kwam – ondanks de recente scheiding – ook metterdaad tot stand.

DE TAAL VERBROEDERT

Uit de door Jonckbloet in 1844 opgerichte 'Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde', sproot in 1849, het 'Nederlandsch Letterkundig Congres' voort. Het kwam dat jaar in Gent voor het eerst bijeen. Het besef groeide – althans bij een deel van de culturele elite – dat er weliswaar twee staten waren ontstaan, maar dat die ontegenzeggelijk in die ene taal een geweldige cultuur bezeten hadden én opnieuw konden bezit-

ten. Alberdingk Thijm gaf, als om dit te onderstrepen, in 1850 en 1852 een tweedelige bundel uit met *Gedichten uit de verschillende tijdperken der Noord- en Zuid-Nederlandsche literatuur*.

Een van de taken die voor de toekomst van het Nederlands van belang waren, was zeker de uniformisering van de spelling. Deze werd vanaf de jaren 1840 door een gemeenschappelijk Nederlands-Vlaams(-Belgische) spellingscommissie ter hand genomen, maar werd pas in 1863 echt concreet, met L. te Winkels *De Grondbeginselen der Nederlandsche Spelling*. In 1883 werd deze spelling standaard. Uit al deze gemeenschappelijke werkzaamheden vloeiden in de loop der jaren nieuwe initiatieven voort, zoals de gigantische onderneming die voortvloeide uit Matthias de Vries' *Ontwerp van een Nederlandsch Woordenboek*, dat hij op het derde Nederlands Letterkundig Congres in 1851 voorstelde. Dit *Woordenboek der Nederlands(ch)e Taal* gaf in feite uitdrukking aan de gedachte dat in haar taal een natie zich pas echt verwezenlijkte – tezelfdertijd werden overal in Europa vergelijkbare ondernemingen opgezet. Ook latere samenwerkingsvormen zoals de 'Taal Unie' en het in breder opzicht cultureel functionerende 'Algemeen Nederlands Verbond' moet men in deze context zien. Overigens werd het WNT met zijn 43 banden pas in 1998 voltooid.

Al spoedig troffen ook Nederlandse en Belgische kunstenaars elkaar: tijdens een van die, kennelijk in velerlei opzichten inspirerende verbroederingsbijeenkomsten werd het idee voor een Rembrandt-standbeeld geboren. Het werd in 1852 te Amsterdam geplaatst (afb. 87 en 88). Dit beeld was gebaseerd op een van de schetsen van de hand van Louis Royer, een Zuid-Nederlander die in het Noorden als beeldhouwer carrière had gemaakt: hij ontwierp ook enkele van de reeds eerder genoemde beelden, zoals die van Willem de Zwijger en De Ruyter.

87

Johannes B. Tetaer van Elven, *Tentoonstelling in 1848 van werken van levende meesters in het Trippenhuis*, met het model voor het standbeeld voor Rembrandt van Rijn, 1851, Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam

Louis Royer maakte het ontwerp voor het Rembrandtbeeld te Amsterdam.

88

Louis Royer, *Het standbeeld van Rembrandt*, 1852, Amsterdam

Antwerpen kreeg in 1840 een standbeeld van Rubens. Als reactie daarop werden initiatieven genomen om in Amsterdam een Rembrandtmonument te plaatsen.

Royer was een neef van de al genoemde Thijm. Deze laatste kon tevreden zijn met de groeiende aandacht voor het Middeleeuws-katholieke erfgoed van de Nederlanden. Maar Thijm wilde meer: in het door hem opgerichte *Dietsche Warande. Tijdschrift voor Nederlandsche oudheden en nieuwere kunst en letteren* (1855-) kweekte hij daarom tevens kennis van de bijdrage die katholieken aan de Gouden Eeuw geleverd hadden. Zoals Vondel, wiens katholicisme door de protestante literatuurliedhebbers begrijpelijkerwijs werd doodgezwegen, maar ook anderen die zelfs in dat bolwerk van zeventiende-eeuwse cultuur, het Muiderslot, graag geziene gasten geweest waren (afb. 89). In feite was Thijm en zijn medestanders er alles aan gelegen om een confessionalisering van de nationale cultuur in protestantse zin te vermijden en, waar die zich aftekende, tegen te gaan. Pikant detail: toen de grote dichter in 1867 na een nationale inzameling zijn standbeeld kreeg in Amsterdam, was het ontwerp geleverd door, alweer, Thijms neef Royer, de sokkel door Thijms zwager, de jonge architect P.C. Cuypers, en de verzen op die sokkel door Thijm zelf. Wellicht nog pikanter is het feit dat het acht meter hoge, vijftiende-eeuwse grafmonument voor de Nederlandse Nassaus – de stamvaders der Oranjes – in de Grote Kerk te Breda in diezelfde jaren door hetzelfde driemanschap werd gerestaureerd. Daarbij 'katholiseerde' Royer het geheel wat extra, onder andere door er een Mariabeeld in te plaatsen. Men mag betwijfelen of koning Willem III, die voor de restauratie betaalde, zich dat gerealiseerd heeft.

Het viel nauwelijks te voorkomen dat het nationale zelfbeeld wel heel erg Hollandocentrische trekken ging vertonen. Onbegrijpelijk was dat niet. Wie op zoek ging naar grote mannen – en, af en toe, naar grote vrouwen –, wie de Gouden Eeuw plunderde voor referenties aan belangrijke gebeurtenissen kwam nu eenmaal al gauw

89

Johannes Hinderikus Egenberger, *Gezelschap om een voordragende Vondel*, ca. 1870, Stichting Rijksmuseum Muiderslot

Met Vondel hadden ook de katholieken een nationale held die had bijgedragen aan de culturele bloei tijdens de Gouden Eeuw.

terecht in het gewest dat een leidende rol gespeeld had in die periode van de geschiedenis waarop het negentiende-eeuwse koninkrijk zich steeds meer beroemde. Zo kregen, onvermijdelijk, in heel Nederland straten en pleinen de namen van Hollandse (en Zeeuwse) helden. Dat waren politieke helden, zoals de Oranjes, Oldenbarnevelt en De Witt, en militaire helden, zoals Evertsen, De Ruyter en Tromp. Maar het konden ook culturele uitblinkers zijn zoals, alweer, Rembrandt en Vondel, en daarnaast mannen als Cuyp, Ruijsdael, Steen. Ook Thijm ontsnapte niet aan die Hollandocentrische vooringenomenheid: om de katholieken hun plaats in de nationale cultuur te her-geven, moest hij immers wel aansluiting zoeken bij het Hollandse element daarin, dat nu eenmaal ontegenzeggelijk als 'leidcultuur' functioneerde.

Dat alles was in wezen echter 'hoge cultuur' en men moet zich dan ook afvragen hoe het nationale zelfbeeld dat – in zijn vele manifestaties – door culturele elites gemaakt werd, uiteindelijk toch de brede bevolking bereikte. Een aantal ontwikkelingen en processen was daarbij van het allergrootste belang.

'NEERLANDISERING' VAN HET ONDERWIJS

In aansluiting op de onderwijswetgeving die in 1806 door koning Lodewijk Napoleon was afgekondigd, nam de overheid voortvarend de organisatie van het lager onderwijs ter hand. Voorheen was dat plaatselijk geregeld: nu gebeurde dat op nationaal niveau. Nederland had in de zeventiende en achttiende eeuw weliswaar de hoogste alfabetiseringsgraad van Europa, maar er viel nog veel te verbeteren, zowel in de kwantiteit als de kwaliteit van de scholen. Het lager onderwijs nu leende zich bij uitstek voor het benadrukken van elementen die de nationale eenheid konden helpen bevorderen.

Het allerbelangrijkste instrument daarin was natuurlijk het taalonderwijs. Met toenemende aandacht voor uniformiteit van spelling en andere regels ging men het Hollands als Standaardnederlands opleggen aan een bevolking waarvan grote delen slechts hun eigen streektaal spraken. In dat proces vervielen die veelal tot de status van 'dialect'.

Een tweede natievormend instrument was het geschiedenisonderwijs. De overheid en de culturele elite gingen er zonder meer van uit dat een perspectief op het gemeenschappelijk verleden de jeugd kennis en inzicht zou bijbrengen in normen en waarden die de natie ooit groot gemaakt hadden. Ze zouden bovendien 'burgerzin' kweken, een sterke inzet voor de gemeenschap zoals de overheid die graag zag. Daarvoor werd in de schoolboekjes het verleden van Nederland, van de zeven provincies die eigenlijk pas rond 1800 een eerste stadium van echte samenwerking bereikt hadden, zó voorgesteld dat niet de langdurige verdeeldheid maar juist de eenheid benadrukt werd. Dat gebeurde door goedgekozen selecties van personen en gebeurtenissen.

Visuele middelen droegen het hunne bij, zoals schoolplaten die belangrijke momenten uit die nationale geschiedenis verbeeldden. Maar minstens zo effectief waren de kinderboeken: een genre dat nu kon gaan bloeien, omdat alle kinderen leerden lezen. In dat genre speelde het historische verhaal een belangrijke rol: de grote mannen konden er immers kleurrijk in worden uitgebeeld. In 1908 publiceerde J.H. Been zijn nog steeds gelezen verhaal over *Paddeltje*, de scheepsjongen van Michiel de Ruyter, die tal van avonturen beleeft aan boord van het schip van de grote zeeheld. De illustraties waren van de hand van de bekende J.H. Isings, die ook zoveel aansprekende historische schoolplaten ontwierp (afb. 90). In 1923 kwam Johan Fabricius met zijn hervertelling van het al uit de zeventiende eeuw daterende, zeer populaire verhaal van *De Scheepsjongens van Bontekoe*, waarin met name de koloniale dimensie van Nederlands glorieertijd tot uitdrukking kwam.

De 'liedjes' die men op school leerde, sloten daarop aan: dikwijls stonden in de teksten personen of thema's uit het nationale verleden centraal, zoals in de vele door J.P. Heije in de jaren 1840 en 1850 gepubliceerde verzen. Deze dichtende dokter had zich overigens voor het eerst een plaats in literair Nederland veroverd door, in 1830, een poëtische *Wapenkreet* te slaken. Weliswaar hebben zijn *Zie de maan schijnt door de bomen* en *Een karretje op den zandweg reed* geen historische dimensie, maar zijn zelfs nu nog gezongen lied over *De Zilvervloot*, met de overbekende, aan Piet Heijn gewijde refreinen, werd een muzikaal icoon van de negentiende-eeuwse popularisering van de zeventiende eeuw. Meer nog dan kinderboeken waren dergelijke gemakkelijk in het gehoor liggende teksten en melodieën – de laatste veelal van de hand van de componist J.J. Viotta – in staat om simpele verhalen over het nationale verleden een leven lang levend te houden.

Ten slotte mag men het belang van het aardrijkskundeonderwijs niet onderschatten: het gaf de leerlingen een 'beeld' – via kaarten, via het leren van de rivier-, provincie- en stedennamen, et cetera – van 'hun' land, ook al reisden tot diep in de jaren 1930 de meeste Nederlanders nooit verder dan de nabijgelegen grote stad. Tezamen droegen deze drie onderdelen van het schoolcurriculum in hoge mate bij tot de 'neerlandisering' van Nederland. Met de onderwijswetgeving van 1857 kwamen er door de staat gesubsidieerde (lagere) scholen. Snel telde Nederland er zo'n 2000, waaronder ook de zogeheten bijzondere scholen, dat wil zeggen scholen die door levensbeschouwelijke of andere groepen op eigen gelegenheid en kosten gesticht werden; de staat hield overigens wel toezicht op hun kwaliteit. Na enkele jaren bestonden er reeds circa 1000 bijzondere scholen. Met de oprichting, in 1863, van de Rijks Hogere Burger School schiep Thorbecke bovendien een schooltype middelbare school dat aantrekkelijk was voor de langzaam groeiende groep van de burgerij. De laatste wilde haar zoons een betere opvoeding geven opdat zij daarna in de ontluikende economie en in het uitdijende openbaar bestuur een rol zouden spelen. De onderwijswet van 1889 gaf vervolgens de bijzondere scholen een bijdrage van 33% in de kosten, uit de staatskas, hetgeen verdere uitbreiding van het onderwijs in katholieke en protestante kring stimuleerde.

DE KOLONIALE DIMENSIE

Intussen was de neerlandisering die vooral via het onderwijs plaatsvond, tegelijk een vorm van kolonialisering. Op school leerde men namelijk, zeker sinds het einde van de negentiende eeuw, niet alleen hoe Nederland eruit zag, maar ook hoe de Ind(ones)ische Archipel met zijn duizenden eilanden zich als een 'Gordel van Smaragd'

90

J.H. Isings, *Frederik Hendrik voor 's-Hertogenbosch*, 1629, 1948

De schoolplaten van Isings brachten de belangrijkste momenten uit het nationale verleden voor de Nederlandse scholieren tot leven.

rond de evenaar slingerde. Dat gebeurde door het opdreunen van bekende rijtjes als 'Bali, Lombob, Soemba, Soembawa, Flores, Timor (half Portugees)'. De Nederlanders die in 1602 de Verenigde Oost-Indische Compagnie hadden opgericht, waren erin geslaagd het kleine landje aan de Noordzee een koloniaal imperium te schenken, waardoor het was uitgegroeid tot een wereldmacht. Tot diep in de twintigste eeuw besteedde de 'Bosatlas' dan ook uitgebreid aandacht aan Indië; op detailkaarten kon men zelfs de grote agrarisch-industriële ondernemingen terugvinden. Ook het geschiedenisonderwijs ging uitgebreid in op het koloniale deel van het nationale verleden, waardoor Nederlandse kinderen niet alleen wisten wie Willem de Zwijger was, maar zich tevens een beeld konden vormen van de acties van Jan Pieterszoon Coen, die in het begin van de zeventiende eeuw als gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië de grondslag voor het imperium had gelegd. Dat in feite vooral de economische politiek van Willem I het koninkrijk een koloniale dimensie had gegeven, werd wat minder breed uitgemeten. En hoe Nederland zeker tot circa 1870 een fors deel van zijn nationale welvaart – ongeveer 20% van het staatsinkomen – aan het afgedwongen surplus van de Indische economie dankte, was evenmin in detail duidelijk. Ook het gegeven dat de Nederlandse overheid bepaald niet voorop had gelopen in de Europese campagnes voor de afschaffing van slavenhandel en slavernij werd niet benadrukt – pas in 1863 besloot Nederland tot afschaffing.

Daarentegen werd in de laatste decennia van de negentiende eeuw in de vorming van de publieke opinie vooral de nadruk gelegd op de grootse taak die Nederlanders in de tropen te verrichten hadden: het beschaven van de inheemse bevolking. Weliswaar had gouverneur-generaal Van den Bosch al in de jaren 1830 op een dergelijke politiek aangedrongen, maar toen was er geen geld voor gevoteerd. En al hadden de liberalen uit de kringen van *De Gids* in de jaren 1840 en 1850 gesproken over Nederlands morele plicht tegenover de bevolking van Indië, zij hadden er in het parlement toch niet de handen voor op elkaar kunnen krijgen. Een echte doorbraak kwam er pas toen Eduard Douwes Dekker in 1860 onder het pseudoniem 'Multatuli' (ik heb veel geleden) zijn sedertdien wereldberoemde roman schreef: *Max Havelaar, of de Koffieveilingen der Nederlandsche Handelsmaatschappij*. Daarin stelde hij de praktijken van de Nederlandse koloniale bestuurders en van de Javaanse aristocratie aan de kaak. Langzaam werd het overheidsmonopolie op de productie van de Javaanse landbouw en nijverheid afgeschaft – overigens ook omdat het Nederlandse bedrijfsleven meer gebaat was bij een vrijere markt!

In de jaren 1880 en 1890 werd de 'ethische politiek' de toonaangevende richting binnen het Nederlandse koloniaal beleid: deze richting streefde naar het bevorderen van de belangen van de inheemse bevolking en zou op den duur tot inheems zelfbestuur moeten leiden. Ondanks het idealisme van mannen als C. Snouck Hurgronje en C. van Deventer, vormde het tegelijk de aanzet tot de climax van het Nederlandse imperialisme. Zij verheelden immers niet dat, alvorens aan volksopvoeding en economische verbetering van 'de inlanders' kon worden gedacht, de gehele archipel wel effectief onder Nederlands bestuur gebracht diende te worden. Geweld werd in dit opzicht als een noodzakelijk kwaad gezien. Met name na afloop van de Atjeh-oorlog, omstreeks 1900, was 'Nederlandsch-Indië' inderdaad een staat geworden.

Intussen kwam de onverminderde belangstelling voor het koloniale deel van Nederlands verleden en heden tot uitdrukking in de stichting, in 1864, van een Koloniaal Museum in Haarlem. In 1910 fuseerde dat met de toen in Amsterdam opgerichte Vereniging Koninklijk Koloniaal Instituut. Deze instelling werd in 1926 ondergebracht in een gebouw van een on-Nederlandse grandeur, het Koninklijk Instituut voor de Tropen, dat ook nu nog het Rijksmuseum in allure bijna evenaart.

Overigens illustreert precies deze ethische ommekeer in de Nederlandse politiek ten aanzien van de overzeese rijksoorden een meer algemene tendens in het nationale denken. Nederland wist dat het in feite een klein landje was, dat in de wereldpolitiek na de ontmanteling van het Verenigd Koninkrijk in 1830 geen bepalende rol meer kon spelen. Het koesterde zich echter steeds meer in de gedachte dat het desondanks een belangrijke positie innam, als een moreel lichtend baken in die door machtspolitieke woelingen zo onbetrouwbare zee van machinaties van de immorele grote mogendheden.

DIENSTPLICHT, STEMRECHT EN PERS

Een tweede proces van nationale eenwording speelde zich af in een ander segment van het door de overheid gecontroleerde openbare leven. In voorgaande eeuwen hadden de Nederlanders de eigen natie zelden met gevaar voor hun eigen hachje verdedigd, maar daarvoor op grote schaal buitenlanders ingehuurd. Dat was nu niet meer aan de orde: ongeacht hun afkomst, dialect en streekcultuur dienden de Nederlandse jongens in het nationale leger – tenzij zij via het zogeheten ‘remplaçantenstelsel’ een arme sloeber als vervanger voor hun dienstplicht konden kopen – en kregen daar iets mee van de nieuwe, nationale taal en cultuur.

Ook in een ander verband mochten, moesten zij verantwoordelijkheid nemen voor de natie, namelijk doordat zij periodiek ter stembus gingen. Zeker, het aantal kiesgerechtigden was tot het einde van de negentiende eeuw erg beperkt. Alhoewel: terwijl in 1850 slechts zo'n 2% van de mannen zijn biljet mocht invullen, bedroeg hun aantal rond 1900 toch al 23%. Dit deel van de mannelijke bevolking moest zich dus verdiepen in de vraag wie zijn belangen in Den Haag het beste zou verdedigen. Dat de meesten lokale kandidaten kozen, die ook nog eens meestal de eigen geloofsovertuiging aanhingen, doet niets af aan het feit dat zich toch ook via deze weg een zeker natiegevoel begon te vormen. Tegelijkertijd konden de nationale partijen die langzaamaan gestalte kregen – al was dat grotendeels binnen confessionele dan wel anderszins ideologische grenzen – op hun beurt op lokaal niveau enig begrip kweken voor nationale kwesties.

Een derde ontwikkeling die bijdroeg tot de vernederlandsing van Nederland was zeker de spectaculaire groei van het perswezen. Nu bijna iedereen leerde lezen, was er voor het eerst in de geschiedenis een economisch interessante markt voor een massamedium: de krant. De technische vernieuwingen van de jaren 1840 en 1850 – de introductie van de rotatiepers, van de lithografie en de uitvinding van de kleurendruk – maakten de dagelijkse kranten, maar ook weekbladen en tijdschriften die nu werden opgericht al spoedig tot een belangrijk communicatiemiddel. Zeker zullen de lezers zich vooral in de steden, en onder de iets beter gesitueerden hebben bevonden. Maar al met al was dat een niet onaanzienlijk groep, en een groep bovendien die in belangrijke mate de draagster was van het politiek-culturele leven. Die groep kon nu in nationale zin worden beïnvloed en, op haar beurt, invloed uitoefenen op het leven en de cultuur van de natie.

Dat ‘vrijheid van drukpers’ voor de nationale overheid overigens een tweesnijdend zwaard was, had de politieke strijd in de late jaren 1820 wel uitgewezen. Daarin had immers de pers – en niet alleen in het Zuiden – zich voor het eerst duidelijk laten horen en luidkeels haar vrijheid geclaimd. In de loop van de negentiende eeuw moesten politici bovendien steeds meer rekening gaan houden met het gegeven dat hun politieke daden, maar ook hun persoonlijke levenswandel tegen het publieke licht gehouden werden.

HET KONINGSHUIS ALS NATIONAAL SYMBOOL?

Dat lot trof ook de persoon die de hoeder van de natie was, de koning. Willem I had geleden onder de soms grove aanvallen van de kranten en ook Willem II kreeg daarvan zijn deel. Maar vooral Willem III maakte het in velerlei opzicht zó bont dat de pers ervan smulde. Precies daardoor begon langzaamaan het koningschap in Nederland iets van zijn mystiek te verliezen – een proces dat sindsdien alleen maar sterker is geworden. De politieke en persoonlijke buitensporigheden van Willem III schaadden het aanzien van het koningshuis, het nationale symbool bij uitstek, in hoge mate. Tegelijkertijd probeerden natuurlijk de regering en, zo die dat net even iets minder belangrijk vond, het hof de rol van de Oranjes zo breed mogelijk uit te meten. De kranten werd bespeeld opdat zij de betekenis van de koning in en voor het land zo dikwijls en opportuun als mogelijk was in woord en beeld aan het volk zouden presenteren. Maar in zekere zin droegen de Oranjes zelf niet veel bij aan de glans die de monarchie, juist in een tijd van afnemende feitelijke politieke macht, blijvende betekenis kon geven. Het is overigens maar de vraag of de dynastie, wanneer zij zich bijvoorbeeld door monumentale paleisarchitectuur en grootse publieke rituelen meer in het Nederlandse openbare leven had geplaatst, haar nationaal-representatieve functie sterker had onderstreept. Feit is dat de Oranjes Nederland een ‘burgerlijke monarchie’ gaven die wellicht mede daardoor ook al (te) snel naar de maatstaven van een burgerlijke cultuur werd be- en veroordeeld.

Zoals eerder aangegeven, probeerde koningin Emma, Willems tweede echtgenote, als regentes voor haar dochter-

91

Jan Adam Kruseman,
Staatsieportret van
Koning Willem II
bedoeld voor het
raadshuis in Den Haag,
1842, Paleis het Loo,
Apeldoorn

De vorst als nationaal symbool. Willem II draagt het uniform en de hermelijnen mantel die hij droeg bij zijn inhuldiging. Verder zien we de kroon, scepter, rijksappel en grondwet. In de oorspronkelijke lijst van dit doek stonden al zijn militaire overwinningen, waaronder die uit de Tiendaagse Veldtocht.

92

N. Pieneman, *De eedsaflegging van koning Willem II in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, 6 november 1840, ca. 1840*, Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau, Den Haag

Inhuldigingen en jubilea werden groots gevierd. Het werden echte 'nationale' feesten.

93

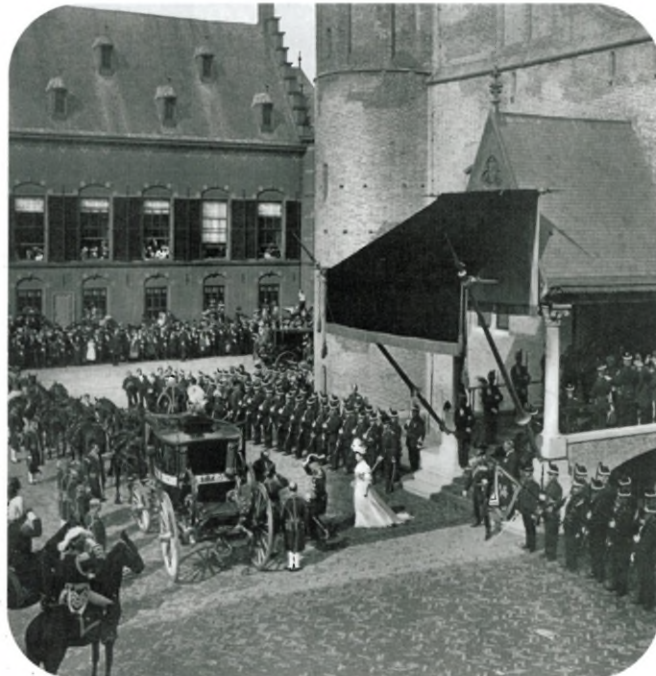
Carel Breytspraak, *Zetel geleverd aan de prins van Oranje, de latere koning Willem II, 1838*, Stichting Historische Verzamelingen van het Huis van Oranje-Nassau, Den Haag

Troonzetel gebruikt bij de inhuldiging van Willem II en te zien op zijn staatsieportretten.

94

Koningin Wilhelmina bij de opening van de Staten-Generaal, 1905

De opening van de Staten-Generaal op Prinsjesdag groeide uit tot een jaarlijks evenement met de koningin in de hoofdrol.

tje Wilhelmina het geschonden imago van de koninklijke familie weer op te poetsen. Zij maakte daarbij succesvol gebruik precies van de pers. Die gaf, zeker toen Wilhelmina op haar achttiende meerderjarig en daarmee koningin werd, in alle toonaarden uitdrukking aan de verrukking van de natie over dit jonge meisje. Zij droeg immers op de smalle schouders de zware last van de voortzetting van de dynastie en daarmee van de onafhankelijkheid van Nederland! De jaarlijkse viering van Koninginnedag vanaf 1898, en natuurlijk de jaarlijkse rijtoer bij gelegenheid van de opening van de zitting der Staten-Generaal gaven het volk de kans in de vorst(in) hun nationale gevoelens te vieren (afb. 94). Dat deze plechtigheid 'Prinsjesdag' genoemd wordt, is wellicht wat vreemd. Oorspronkelijk was deze benaming verbonden aan de verjaardag van stadhouder Willem V; in 1814 werd het begrip voor het eerst gekoppeld aan het bewuste constitutionele moment.

Een van Emma's meest briljante gedachten was dat jonge meisje, de nieuwe vorstin, naar goed gebruik langs de provincies te laten reizen. Het was een eigentijdse vorm van de traditionele gewestelijke inhuldigingen, de 'glorieuze entrées' die de Middeleeuwse landsvorsten altijd hadden beleefd, een gebruik dat zelfs de Oranjestadhouders, die toch geen monarchen waren, in de zestiende en zeventiende eeuw hadden voortgezet. Er was echter nu een opvallend verschil: de jonge vorstin kleepte zich in de dracht van de provincie die zij bezocht. Uit die keuze sprak een besef dat intussen tot de natie was doorgedrongen, te weten dat die natie in feite bestond uit en bij gratie van vele regionale culturen, die alle hun eigen bijdrage hadden geleverd aan het ontstaan van land en staat.

MUSEA, MUZIEK EN FILM: CULTUUR ALS INSTRUMENT VAN NATIEVORMING

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ziet men dan ook dat, als onderdeel van het nationaal bewustzijn, van het Nederlander-zijn, toch belangstelling ontstaat voor de restanten van de regionale culturen. Dat gold zowel voor de materiële resten als bijvoorbeeld, voor de literatuur en, later, de taal, de 'dialecten'. Was bij het ontstaan van het nationale zelfbeeld op grote schaal sprake geweest van 'invented tradition' en 'wishful thinking' alsmede van bewuste geschiedvervalsing, zo was dat ook het geval toen regionale identiteiten werden geschapen. Zo slaagde de Gelderse schrijver J.J. Cremer er met zijn *Betuwsche Novellen* (1856) en *Overbetuwse Novellen* (1871-1872) in om, min of meer eigenhandig, een verleden te creëren waarvan de bewoners van die streek zich niet of nauwelijks bewust waren. In 1879 droeg de dichtende jezuïet Pater Bernard van Meurs daaraan het zijne bij met zijn in Betuws dialect gestelde *Kriekende Kriekske*.

De meer dan incidentele musealisering van het materiële erfgoed liet overigens nog even op zich wachten. In 1899 werd de 'Nederlandsche Oudheidkundige Bond' opgericht, onder anderen door Jonckbloets leerling, Jan Kalf. In 1918 kwam daaruit de 'Rijkscommissie voor de Monumentenzorg' voort. Maar terwijl deze initiatieven vooral zaken betroffen die op nationaal niveau van belang geacht werden, was intussen in 1911 de 'Bond Heemschut' ontstaan om, overal in den lande, lokale monumenten voor verval of sloop te behoeden. Een jaar later kwam een groep bezorgde heren in Arnhem bijeen om de situatie te bespreken waarin naar hun mening door de toenemende industrialisatie en verstedelijking van Nederland de vele oude tradities en de regionale verscheidenheid teloor gingen. Om de herinnering daaraan voor het nageslacht te bewaren besloten zij, naar Deens voorbeeld, een 'openluchtmuseum' in te richten waar de resten van die tradities zouden worden bewaard en getoond.

Niettemin mochten natuurlijk de regionale verschillen niet teveel op de voorgrond treden: het beeld van de natie als eenheid diende gehandhaafd te blijven. Daartoe droegen schilders en, in latere decennia, fotografen het hunne bij door precies die elementen te belichten die ten dele al van oudsher in binnen- maar zeker ook in buitenland met 'Holland' werden geassocieerd: de zee, het strand, de duinen – de Haagse School maakte er goede sier mee. Die herleving van wat intussen als een bijna nationaal kenmerk werd gezien – de prestaties van de Nederlandse, hoewel in feite Hollandse schilders – droeg zeker ook bij tot het besef dat dit onderdeel van het culturele erfgoed een eigen tempel verdiende. Daarin zouden zowel de natie als het buitenland de grootheid van Nederlands beschaving kunnen bewonderen. Een rondgang door deze tempel zou langs de meest excellente voorbeelden voeren: Nederland was tenslotte 'het land van Rembrandt'.

Dit gevoelens resulteerde uiteindelijk in de bouw en inrichting van het Rijksmuseum. Toen dat in 1885 werd geopend, konden zeker ook de katholieken tevreden zijn. De nieuwe instelling weerspiegelde in feite immers – zowel in de opzet als in de rijke binnen- en buitendecoratie – het ‘nationale’ beeldprogramma dat de katholieke voorman Thijm had bedacht, in samenspraak met zijn zwager Cuypers. Dat dit koppel zo’n belangrijke vinger in de pap had, viel overigens zodanig op dat de totstandkoming van het museum de nodige emoties oproep. Tegenstanders meenden dat de gekozen ‘stijl’ – een eclectisch mengsel van late gotiek, renaissance en barok – geenszins een nationale maar juist al te zeer een katholiek sfeer ademde. Een meer classicistisch ontwerp zou volgens hen het gebouw pas echt een ‘nationaal’ stempel gegeven hebben. In het museum lag het zwaartepunt nadrukkelijk op de voortbrengselen van Nederlands glorieperiode: de schilders uit de Gouden Eeuw stonden, of beter gezegd hingen er centraal, met als visueel middelpunt in de zogenaamde ‘eregalerij’, Rembrandts ‘Nachtwacht’.

Deze nadruk op het nationale element in de eigen cultuur werd in de jaren 1880 en 1890 bepaald niet minder. In Nederland ontstond zelfs voor het eerst een muziekcultuur die onbewimpeld nationaal was. Sedert 1641 werd, telkenjare rond de jaarwisseling, in de Amsterdamse stadsschouwburg Vondels *Gijsbregt van Aemstel* opgevoerd; de cultuuromslag van 1968 – de beruchte ‘tomatengooierij’ – maakte een einde aan wat wellicht de langste continue toneeltraditie van Europa was (afb. 95). In de negentiende eeuw kreeg het stuk de status van ‘nationaal drama’ en schreven componisten als Johannes Verhulst er ouvertures voor, dan wel, zoals in het geval van Bernard Zweers, meer uitgebreide toneelmuziek. Diezelfde Zweers liet zich regelmatig door het vaderland inspireren: zijn derde symfonie was zelfs getiteld *Aan mijn vaderland* (1890). Luisterend naar de betekenisvol getitelde vier delen: ‘In Neerlands Wouden’, ‘Op het Land’, ‘Aan het Strand en op de Zee’ en, tenslotte, ‘Ter Hoofdstad’, kan men bevroeden hoe een Noor ‘zijn’ Grieg, een Tsjech ‘zijn’ Dvorak ervaart.

Dat alles wordt nu nauwelijks meer beluisterd: bijna alle werk van deze generatie componisten is vergeten, al is dat dikwijls bepaald ten onrechte. Wel hoort men nog regelmatig het orkeststuk dat Peter van Anrooy in 1901 componeerde onder de titel *Piet Hein: Hollandse Rapsodie*. Hij citeerde het populaire volkslied van Heije en Viotta erin, maar eindigde, opvallend, met een fanfare-achtige verwijzing naar het ‘Wien Neerlands bloed...’. Het werk was vanaf het begin een enorm succes. Dat er al spoedig versies voor piano en voor piano-vierhandig op de markt kwamen, geeft aan dat men het ook in de huiskamer graag hoorde.

Überhaupt waren deze jaren voor de ‘nationale muziek’ van betekenis. Aanleiding voor het componeren van dergelijke stukken vormden bijvoorbeeld de groots-opgezette Rembrandt-feesten van 1906, waarbij niet alleen een gekostumeerde optocht bij fakkellicht plaatsvond, maar waarvoor ook, een dag later, een optocht met historisch-allegorische tafereelen door de straten van Amsterdam trok. Hiervoor schreef de al genoemde Zweers een ‘Saskia-ouverture’, terwijl zijn jongere collega Cornelis Dopper de naam van de schilder aan zijn derde symfonie gaf. Ook Dopper ging op dit pad verder. In zijn zesde symfonie, uit 1913, verwerkte hij op knappe wijze Nederlandse boerendansen, in de finale het Wilhelmus. Beide keuzes werden ongetwijfeld gemaakt omdat dit jaar toch het eeuwfeest van de stichting van het koninkrijk in 1813 werd gevierd. Het was overigens de tijd waarin overal in Europa componisten de nationale eigenheid juist ook in de ‘volksmuziek’ begonnen te herkennen.

Echt spectaculair waren de herdenkingsfeesten van 1913 niet, al werden her en der monumenten opgericht en hielden sommige gemeentes er een ‘Park 1813’ aan over (afb. 96). Interessant, hoewel misschien niet zo verbazingwekkend, is dat dit jaar Nederlands eerste historische film gedraaid werd; het zal niemand verwonderen dat dit spektakel de titel ‘Oranje en Nederland’ droeg. De rolprent bestond uit negentien tableaux-vivants, geregisseerd door de destijds bekende Louis H. Chrispijn senior. Alle Oranjes tot en met koning Willem I figureerden erin. Zo zag men onder andere ‘Het Turfschip van Breda’, ‘de Vlucht van Hugo de Groot’ en, al helemaal symbolisch, stadhouder Willem III die de nationale zeehelden De Ruyter en Tromp na hun beroemde ruzie verzoende. ‘Een Avond bij P.C. Hooft’ mocht natuurlijk niet ontbreken. Zo werd in het nieuwe medium, dat de massa meer zou beïnvloeden dan welk eerder medium dan ook, de hele canon van de vaderlandse geschiedenis zoals die tussen 1813 en 1913 gestalte had gekregen, in nationaal-orangistische zin gepresenteerd.

95

Opvoering van de Gijsbreght van Aemstel door de Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel, 1918, Theater Instituut Nederland, Amsterdam

De jaarlijkse uitvoering van de Gijsbreght van Aemstel te Amsterdam had een sterk nationaal karakter. Hier een uitvoering met Eduard Verkade en Theo Mann-Bouwmeester

96

Het 100-jarig onafhankelijkheidsfeest te Bergen op Zoom, 1913

Het eeuwfeest van de terugkeer van Willem I uit Engeland werd ook in Bergen op Zoom gevierd.

HERWONNEN GROOTHEID?

Had de natie na honderd jaar nu inderdaad een nationale cultuur gevonden die meer inhield dan een museale glorificatie van de eigen geschiedenis? Was zij, klein geworden na een groots verleden, een bewijs van de stelling die Johannes von Müller ooit met betrekking tot Zwitserland had geuit: 'In kleinen Staaten ersterben grosse Gedanken aus Mangel grosser Leidenschaften'? Of vertegenwoordigde zij, hoewel misschien een 'land van kleine gebaren', toch een levende en levendige cultuur: tolerant, democratisch, egalitair, en daarenboven gezellig, zoals Nicolaas Beets al in zijn *Camera Obscura* suggereerde? Had Huizinga, die met zijn schets van 1932 Nederlands zeventiende-eeuwse verleden verheerlijkte, dat in het Rijksmuseum zo fraai werd getoond, karakteristieke bloot gelegd die sedertdien alleen maar sterker geworden waren en ook nog opgingen voor de negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse Nederlandse cultuur?

Veel buitenlanders meenden van wel: leest men de reisverslagen van negentiende-eeuwse bezoekers van het koninkrijk, dan worden daarin dikwijls dergelijke typeringën gegeven. Interessant is natuurlijk dat diezelfde typeringën ook al voorkomen in de vele reisbeschrijvingën die gewijd werden aan de zeventiende-eeuwse Republiek. Nog interessanter is, dat zij, lang voordat er sprake was van een Nederlands koninkrijk of een Nederlandse Republiek, al gebruikt werden met betrekking tot de stadscultuur van de Brabantse, Hollandse en Vlaamse steden van de late Middeleeuwen. Als men echter de desbetreffende teksten analyseert, blijken zij dikwijls nadrukkelijk normerende zelfbeelden te schetsen, ideale voorstellingen van een werkelijkheid die wij nu moeilijk meer kunnen achterhalen. Zijn die voorstellingen misschien in later eeuwen door 'het Noorden' overgenomen, versterkt nog door de emigratie vanuit het Zuiden gedurende de laatste jaren van de zestiende eeuw. Zijn ze misschien toch ook versterkt door het eigen ethos van de Noord-Nederlandse Hervorming? Zijn ze, met andere woorden, zodanig geinterioriseerd dat ze niet alleen maar bestonden als sociaal-politieke en -religieuze wensdromen en in de beelden van buitenlandse beschouwers die soms zo hun eigen agenda hadden om, door kritiekloze bewondering van andere samenlevingen, de eigen maatschappij te bekritisieren? Waren zij metterdaad realiteit geworden? Was, om slechts een voorbeeld te geven, Nederland wellicht werkelijk zo proper en schoon dat zelfs negentiende-eeuwse bezoekers verrukt konden uitroepen dat ze er het zeventiende-eeuwse 'Straatje van Vermeer' in herkenden?

Wel, zulke beelden zouden zeker niet zo veelvuldig voorkomen als er niet een feitelijke cultuur aan ten grondslag lag. En waar Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw in veel opzichten conservatief was en ook maar langzaam industrialiseerde, zullen de condities die de zeventiende-eeuwse cultuur mogelijk gemaakt hadden ook toen nog wel deels gegolden hebben. Kortom, beelden, zelfbeelden en realiteit dekten elkaar waarschijnlijk minstens ten dele. En zelfs, of misschien beter: juist toen de feitelijke situatie in de loop van de negentiende eeuw veranderde – steden werden overbevolkt(er), smeriger, mensen werden intoleranter, om maar enkele elementen te noemen – bleef het beeld dat de natie van zichzelf had goeddeels ongewijzigd.

Dat bleek heel duidelijk toen, ongetwijfeld niet zonder reden in het jaar 1913, een eeuw na de stichting van het koninkrijk, de bekende volkenrecht-jurist C. van Vollenhoven een klein, maar betekenisvol boekje publiceerde onder de titel *De eendracht van het Land*. Hij zegt het nergens met zoveel woorden, maar de titel verwijst onmiskenbaar naar het gelijknamige schilderij uit 1640 van Rembrandt, Nederlands iconische schilder bij uitstek (afb. 97). Precies dit schilderij was, in 1865, een van de eerste Rembrandts die vanuit het buitenland terugkeerden in Nederlands bezit. De terugkeer van het doek droeg sterk bij aan de (pas) in de tweede helft van de negentiende eeuw oplevende belangstelling voor de schilder, die lange tijd in Nederland zelf weinig waardering had gevonden. Tot 1830 was namelijk vooral Rubens verheerlijkt als dé kunstenaar van het Verenigd Koninkrijk – dit verklaart misschien dat de lauwerkrans die op Kamphuijsens al genoemde doek boven de hoofden van Rembrandt en Rubens zweeft, toch duidelijk naar de laatste toeneigt (afb. 9). Rembrandts 'Eendracht van het Land', een groot olieverf-op-paneel, lijkt een voorstudie voor een nog groter, allegorisch werk dat er kennelijk nooit is gekomen. Het toont de Nederlandse Leeuw met de bekende zeven pijlen in de klauwen, gebundeld als teken van eenheid, en ook een reeks Nederlandse steden die elkaar ter samenwerking de hand reiken.

1913 - EEN NIEUW ELAN?

Van Vollenhoven weeft, zonder al te expliciete lijnen te trekken, in een honderdtal pagina's tal van draden samen die leiden naar elementen uit het verleden van de natie – het historische en het gewenste verleden – om daarop vervolgens ook een visie op heden en toekomst te baseren. In 1813 had Holland – de term gebruikt Van Vollenhoven dikwijls als *pars pro toto* – een roeping gehad: een eenheidsstaat te worden! Dat was wat Van Hogendorp voor ogen stond, dat was wat Thorbecke gehoopt had. De condities voor grootheid waren er geweest, ondanks een achttiende eeuw die verslapping en verval te zien gegeven had. Immers, de zeventiende eeuw leefde nog voort in eenieders herinnering: de eeuw van de Nederlandse wereldhavens, van de Nederlandse schilders, van de Nederlandse wetenschappers, de eeuw van de Oost. En de 'bezem van Napoleon' had in elk geval 'het spinrag van vóór 1795' verjaagd, zodat Van Hogendorp nog slechts 'een plumeau' hoefde hanteren. Helaas was de belofte van 1813 niet vervuld. Maar nu, in dit jaar 1913, is de situatie veranderd. Nederland heeft, na enkele decennia op zijn smalst te hebben geleefd – een onmiskenbare verwijzing naar het bekende, cultuurkritische *Gids*-artikel 'Holland op zijn smalst' van V. de Stuers uit 1873 – zijn vroegere grootheid herwonnen. Nederland is weer 'jong bruisend'. Daaraan heeft de welvaart van het koloniale imperium veel bijgedragen, al was daarvoor de onderwerping van heel Indië nodig. 'Bloei van Indië trekt bloei van Nederland na zich', meent Van Vollenhoven; dat was vanaf de zeventiende eeuw altijd zo geweest! Van Vollenhoven kon het weten, want als adatrecht-jurist was hij nauw betrokken bij de overheidspolitiek in de Oost. Met wat Indië nu biedt, ook in de zin dat het een uitdaging vormt voor het nationale elan, kan Nederland zijn vroegere grootheid, zijn zeventiende eeuw hervinden.

97

Rembrandt, *De Eendragt van het land*, 1642, Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

Een van de eerste Rembrandts die niet naar het buitenland verdween, maar juist werd teruggekocht. Het illustreert Rembrandts groeiende populariteit als 'nationaal' schilder.

Dat nationale elan is intussen ontwaakt: Thorbecke heeft de koopman zijn politieke rechten geleerd, Schaezman en Kuyper hebben de burger en de boer doen opkijken uit hun respectieve bezigheden en hen op hun nationale taak gewezen, en Domela Nieuwenhuis en Troelstra hebben hetzelfde voor de arbeider gedaan. Nederland heeft weer wereldhavens: al is het nu met name Rotterdam dat zich internationaal manifesteert. Nederland heeft weer vermaarde schilders – de Maris-dynastie. Nederland heeft weer internationaal bekende wetenschappers – de Nobelprijswinnaars. Van Vollenhoven doelde natuurlijk op mannen als H. Lorentz en P. Zeeman, die in 1902 de prijs gekregen hadden, en wellicht ook op H. Kamerlingh Onnes, wie die eer precies in 1913 te beurt viel. Allen, individuen zowel als maatschappelijke groepen, kunnen nu eendrachtig samenwerken aan de vervulling van Hollands roeping – alhoewel men bij Van Vollenhoven tussen de regels lezend constateert dat hij zich afvraagt of iedereen zich nu wel voldoende van Nederlands herwonnen grootheid en van die roeping bewust is. Het is een roeping die al in de zeventiende eeuw onder koning-stadhouder Willem III vorm kreeg. Zag hij, de grootste Oranje, niet in dat deze kleine staat de grote mogendheden in bedwang moest houden? Thorbecke op zijn beurt zag dat in, al heeft hij het niet kunnen verwezenlijken: Nederland is in het 'algemeen staten-stelsel van Europa (...) niet bestemd om te heersen (...) maar om de veranderingen in het algemeen stelsel door weerstand en beleid te regelen.'

Nederland, dat in 1813 zijn 'nationale bestaan' hernam, moet volgens Van Vollenhoven anno 1913 zijn 'internationale rol' hernemen. Dat is, zoals ook minister van buitenlandse zaken Van Swinderen zei bij de installatie van de voorbereidingscommissie voor de derde vredesconferentie in Den Haag (gepland voor 1915), zowel Nederlands recht als Nederlands plicht. Van Vollenhoven echter blikt nog verder: Nederland moet strijden voor de wereldvrede, de leiding nemen bij de organisatie van een 'wereldstrijdmacht' die de groeiende internationale rechtsorde moet gaan handhaven.

Kortom, in Van Vollenhovens brochure komt alles bijeen wat Nederland na 1813, na 1830 is geworden: een klein land, dat terugblijkt op een groots verleden waarin het tal van ideaalbeelden omtrent zichzelf projecteerde en waarin het tal van nationale deugden hervond. Een klein land dat tegelijkertijd vanuit die ideaalbeelden vooruit keek naar de toekomst, waarin het 'gidsland' wilde zijn. Juist dit laatstgenoemde element in de nationale cultuur zou zich in de twintigste eeuw sterker gaan manifesteren.

EEN HERDENKINGSCULTUUR ZONDER '1830'

Nederland ontwikkelde in de twintigste eeuw echter geen uitgekristalliseerde herdenkingscultuur, zeker niet rond '1830' dat in feite de afgelopen eeuw alleen in academische kring werd herdacht, met geleerde congressen en symposia. Nochtans deed ook '1813' de vaderlandse harten niet veel sneller kloppen, al had een door prinses Beatrix voorgezeten 'Comité Nationale Herdenking 1813-1963' zich dat anders voorgesteld. Er kwamen enkele tentoonstellingen, zoals in het Rijksmuseum over 'Leven en werken in Nederland, 1813-1963', en in het Stedelijk Museum over '150 jaar Nederlandse Kunst'. Maar de grootse, geschiedkundig aangeklede manifestatie 'Voor en na Waterloo' die de op dat terrein toch verdienstelijke acteur en theatermaker Carel Briels van de grond probeerde te krijgen, werd een grote mislukking. Nederlands eerste massaregisseur had in 1946, in de euforie van de naoorlogse jaren, in het Olympisch Stadion te Amsterdam nog wel 'Het Spel der Bevrijding' kunnen opzetten en had in 1948 ook het vijftigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina georganiseerd. Maar voor een historische viering van zijn nationale verleden bleek Nederland in 1963 niet meer in de stemming. Was het uiteenvallen van traditionele sociaal-culturele kaders in de groeiende welvaartsstaat er debet aan? Of had het land genoeg aan zijn jaarlijkse Koninginnedagen, en, natuurlijk, aan de Dodenherdenkingen en Bevrijdingsfeesten die na 1945 in zwang waren geraakt? Had een recenter verleden, dat velen zelf hadden meegemaakt en dat ook op scholen zo sterk werd benadrukt, in feite de herinnering aan de wordingsmomenten van de natie verdrongen (afb. 99)?

98

J.H. Isings, *Aankomst van Willem I te Scheveningen, 1813, 1954*

Hoewel Isings 1813 nog wel opnam in zijn serie schoolplaten, werd 1813 in de twintigste eeuw niet op grote schaal herdacht.

99

Bevrijdingsfeesten in Roermond, 2004

In Nederland worden de traditionele historische vieringen verdrongen door feesten die verwijzen naar een recenter verleden, zoals de Bevrijdingsfeesten.